

EEP FRANCKEN
OLF PRAAMSTRA

GEEN
LAND
VOOR
DROMEN

*Geschiedenis
van de
Zuid-Afrikaanse
Nederlandse
literatuur*

A
U
P

Geen land voor dromen

Geen land voor dromen

Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur

Eep Francken en Olf Praamstra

Amsterdam University Press

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële steun van de Van Ewijck Stichting, M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, J.E. Jurriaanse Stichting (Volkskracht), dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, Stichting ANV-Fondsen, dr. Hendrik Mullerfonds en Stichting Zuid-Afrikahuis Nederland.

Raad van advies: Chris van der Merwe (Universiteit van Kaapstad), Phil van Schalkwyk (Noordwes-Universiteit), Hein Viljoen (Noordwes-Universiteit), Anastasia de Vries (Universiteit van Wes-Kaapland) en Wium van Zyl (Universiteit van Wes-Kaapland).

Afbeelding omslag: Het Monument voor de Nederlandse Taal in Burgersdorp, Zuid-Afrika.

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burgersdorp-Language_Monument-002.JPG

Schutbladen: UvA Kaartenmakers

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 4856 015 8

e-ISBN 978 90 4856 016 5

DOI 10.5117/9789048560158

NUR 630 | 635

© Eep Francken en Olf Praamstra/Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Proloog	13
Jan van Riebeeck (1619-1677)	13
Inleiding	23
Deel 1 1652-1795	
1. De Nederlandse tijd	43
Historisch overzicht 1652-1795	43
Het literaire leven 1652-1795	50
2. Journalen, verhalen van het dagelijks leven	53
Zacharias Wagenaer (1614-1668)	53
Jan Willem van Grevenbroek (1644-1726)	60
Adam Tas (1668-1722)	67
Johanna Margareta Duminy-Nöthling (1757-1807)	72
3. Ontdekkingsreizen	76
Pieter van Meerhoff (ca. 1636 of 1637-1667)	76
Jacobus Coetsé Jansz. (1730-1810/1816)	81
Hendrik Swellengrebel jr. (1734-1803)	83
Hendrik Jakob Wikar (geboren 1752)	89
Robert Jacob Gordon (1743-1795)	96
4. Passanten	103
Wouter Schouten (1638-1704)	103
Abraham van Riebeeck (1653-1713)	105
Johanna Maria van Riebeeck (1679-1759)	107
Abraham Bógaert (1663-1727)	108
François Valentijn (1666-1727)	109
Maria Wilhelmina Schreuder-Lammens (1709-1738) en Johanna Susanna Lammens (1713-1737)	118
Jacob Gotfried Haafner (1754-1809)	121
Cornelius de Jong van Rodenburgh (1762-1838)	124

5. Stichtelijke lectuur	130
Susanna Bosman (1710-1755)	131
Elizabeth Bosman (1720-1784)	133
Hester Venter (1750-1827)	134
6. De dichters van de VOC	138
Aernout van Overbeke (1632-1674)	138
Pieter de Neyn (geboren 1643)	141
Jan de Marre (1696-1763)	144
Aletta Beck (1667-1752)	148

Deel 2 1795-1875

1. Het Nederlands als inheemse taal	155
Historisch overzicht 1795-1875	155
Het literaire leven 1795-1875	161
2. Reizigers en ambtenaren in Zuid-Afrika onder de Bataafse Republiek (1803-1806)	181
J.A. de Mist (1749-1823)	181
J. W. Janssens (1762-1838) en zijn reisgenoten W.B.E. Paravicini di Capelli (1778-1848) en D.G. van Reenen (1754-1828)	185
A.L. de Mist (1773-1835)	191
3. Twee vroege dichters (1800-1830)	194
H. D. Campagne (1763-1828)	194
Meent Borchers (1762-1832)	198
4. Stichtelijke lectuur (1800-1825)	205
Helperus Ritzema van Lier (1764-1793)	205
Nieuwe zendelingen	209
Catharina Allegonda van Lier (1768-1801)	212
Boeren en zendelingen	215
Michiel Christiaan Vos (1759-1825)	216
Machteld Smith (1749-1821)	220
Polarisatie	223

5. Drie schrijvers in het strijdperk: toneel, journalistiek en poëzie (1820-1850)	225
Charles Etienne Boniface (1787-1853)	225
J. Suasso de Lima (1791-1858)	234
J.J. de Kock (1816-1863)	242
6. Passanten (1820-1830)	247
J.G. Swaving (1784-1835)	247
M.D. Teenstra (1795-1864)	251
7. Egodocumenten van de Grote Trek (1836-1860)	257
Louis Tregardt 1783-1838)	262
Erasmus Smit (1778-1863) en Susanna Smit-Maritz (1799-1863)	269
J.H. Hatting sr. (1818-1897)	280
Anna Elizabeth Steenkamp-Retief (1796-1891)	283
F.P. van Gass (1822-1883)	286
Sarel Cilliers (1801-1871)	291
J.G. Bantjes (1817-1887)	293
M. de Vooght, wed. Stucki (1802-1875)	297
8. Poëzie (1850-1875)	301
P. Huet (1827-1895)	302
9. Verhalend proza (1865-1875)	312
Th.F. Burgers (1834-1881)	312
Hermann Benno Marx (1827-1917)	319

Deel 3 1875-1899

1. De opkomst van het Afrikaans	329
Historisch overzicht 1875-1899	329
Het literaire leven 1875-1899	334
2. Reisverhalen en ander proza	344
Hendrik Witbooi (ca. 1830-1905)	344
S.J. du Toit (1847-1911)	351
F. Lion Cachet (1835-1899)	359
Stéfanus Hofmeyr (1839-1905)	369
Hendrik P.N. Muller (1859-1941)	374

E.J.P. Jorissen (1829-1912)	380
Eugène N. Marais (1871-1936)	383
3. De Dorslandtrek (1874-1881)	389
A.J. van der Walt (1864-1926)	391
Jan Lion Cachet (1838-1912)	396
D. Postma (1861-1919)	398
4. Poëzie	401
Melt J. Brink (1842-1925)	401
Hubertus Elffers	412
5. Realisties proza	419
Jan H. Junius (1836-1899), S.H. Junius (1842-1922), Daisy E.A. Junius (1868-1951)	419
Theod. M. Tromp	430
B.H. van Breemen (1852-1928)	437
L. de Beer (?)	440
6. Historiese romans	443
J.D. Kestell (1854-1941)	443
C.W.H. van der Post (1856-1914)	451
D'Arbez (1856-1918)	457

Deel 4 1899-1902

1. De Boerenoorlog	473
Histories owerzigt 1899-1902	473
2. Egodokumentes van Afrikaners	482
C.R. de Wet (1854-1922)	482
J.D. Kestell (1854-1941)	483
O.T. de Villiers (1877-1958)	486
J.E. de la Rey-Greeff (1856-1923)	489
Jan F.E. Celliers (1865-1940)	493
B.J. Viljoen (1869-1917)	496
J.N. Brink (1877-1963)	500
D.S. van Warmelo (1872-1966)	503
Johanna Brandt-van Warmelo (1876-1964)	505

3. Egodocumenten van Nederlanders	509
C.G.S. Sandberg (1866-1954)	509
C. Plokhooy (1877-1964)	512
H. Ver Loren van Themaat (1874-1966)	516
Zuster Hellemans (1873-1956)	519
E. Douwes Dekker (1879-1950)	522
4. Poëzie	527
F.W. Reitz (1844-1934)	527
P.J. Perold (1862-1935)	529
Jozef J. Kuhn (1881-1937)	531
Martinus L. Lotter (?)	532
5. Verhalend proza	535
P.J. Kloppers (1848-1912)	535
Hjalmar Reitz (1877-1946)	539
C. Louis Leipoldt (1880-1947)	541
Willem de Ruyter (?) en Metta (?)	546
6. De oorlog in Nederland	550
Schrijvers in Nederland en Vlaanderen	551
L. Penning (1854-1927)	553

Deel 5 1902-1925

1. De ondergang van het Nederlands	559
Historisch overzicht 1902-1925	559
Het literaire leven 1902-1925	560
2. Reisverhalen en ander proza	567
W.J. Conradie (1857-1925)	567
Jacob Daniel du Toit (1877-1963)	571
Aletta H. Jacobs (1854-1929)	573
3. Poëzie	576
Twee Zuid-Afrikaanse Nederlandse dichters?	576
J.E. de Jong (1847-1915)	576
F.M. Knobel (1857-1933)	577
De allerlaatste dominee-dichters	580

Gijsbert R. Keet (1853-1899)	581
A. Moorrees (1855-1938)	582
G.B.A. Gerdener (1881-1967)	583
4. Verhalend proza	587
H. Oost (1877-1964)	587
Jacobus van Belkum (1851-1933)	590
J. Lub (1868-1926)	592
L. Rompel-Koopman (1873-1919)	604
Paula (1881-1922)	606
Phil. Lansbergh (?)	608
C.F. Kies (1885-1968)	609
Sadie Bosman (1887-1974)	611

Deel 6 1925-2015

1. Het Nederlands als vreemde taal	615
Historisch overzicht 1925-2015	615
Het literaire leven 1925-2015	622
2. Reisverhalen en ander proza van passanten	632
H.H. Kuyper (1864-1945)	632
Pieter Geyl (1887-1966) en Anthonie Donker (1902-1965)	633
Mary Pos (1904-1987)	635
Willem Brandt (1905-1981)	636
Gerard Reve (1923-2006)	637
Kristien Hemmerechts (1955) en Herman de Coninck (1944-1997)	638
3. Verhalend proza van immigranten	640
J. van Melle (1887-1953)	640
Clarissa Jacobi (1920-1998)	651
Piet Valkman (1930-2010)	666
Harm Verwey (1942-2020)	671
Emma Huismans (1946)	674
Henk van Woerden (1947-2005)	682
Pauline Vijverberg (1964)	691
4. Verhalend proza van passanten	695
Go Verburg (1920-1965)	695

Tone Brulin (1926-2019)	700
Adriaan van Dis (1946)	704
Conny Braam (1948)	713
Jacques Hoste (1950)	721
Tom Lanoye (1958)	723
Petra Quaedvlieg (1963)	728
5. Verhalend proza van emigranten	731
Louis Krüger (1955)	731
Richard de Nooy (1965)	738
Gawie Keyser (1965)	741
6. Poëzie	743
J. Greshoff (1888-1971)	743
W. Hessels (1906-1949)	752
M. Vasalis (1909-1998)	758
Finus M.P. Oosterhof (1913-1961)	766
Jac. Braamse (1922-1987)	769
Cees de Jong (1931)	771
Alfred Schaffer (1973)	774
Nawoord	779
Bibliografische aantekeningen	781
Bibliografie	810
Register	849
Dankwoord	863

Proloog

Jan van Riebeeck

(Culemborg 1619 – Batavia 1677)

‘Een klein kereltje, opvliegend, kordaat, met een ijzeren gezondheid [...] spreidt naast tien gebreken, minstens twaalf deugden ten toon.’ Zo omschrijft de criticus van de negentiende eeuw, Conrad Busken Huet, de eerste schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur: Jan van Riebeeck, voluit Johan Anthoniszoon van Riebeeck. Het ‘Jan van Riebeeckhuis’ in Culemborg was het huis van zijn grootvader van moeders kant; het is onzeker of Jan in dat huis geboren is. Zijn vroege jeugd bracht hij door in Schiedam. Zijn vader, Anthony van Riebeeck, was chirurgijn en werd na 1635 scheepsarts.

Een paar jaar later trok ook Jan het zeegat uit. In 1639 legde hij een scheepsproef af voor de functie van onderchirurgijn en nam de Nederlandse Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) hem aan voor een reis naar Oost-Indië. Maar al op die eerste reis leed hij schipbreuk en kwam hij vast te zitten in Sierra Leone (West-Afrika). Gelukkig paste het in het personeelsbeleid van de VOC om gestrande mannen op te halen, maar de ophaler liet op zich wachten. Na een halfjaar Afrika kwam Van Riebeeck uiteindelijk vijftien maanden na zijn vertrek aan in Batavia. Hij ging bij het bestuur kantoorwerk doen en leerde ambtelijke stukken vervaardigen. De Gouverneur-Generaal was een neef van hem, maar desondanks kende Van Riebeecks carrière bepaald geen vliegende start.

In 1642 ging hij met een delegatie naar Atjeh, altijd lastig, aan de westkust van Sumatra. Na terugkeer kreeg hij de rang van onderkoopman, maar daarmee was zijn voorspoed voorlopig weer voorbij. Hij werd ver weg gestuurd, naar Decima (Japan) en Tonquin (Vietnam), en kreeg tot overmaat van ramp een aanklacht wegens privéhandel aan zijn broek. Toen werd hij teruggeroepen en moest zelfs naar het vaderland. De retourreis verliep minder slecht dan de heenreis, maar toch ook niet zonder oponthoud. Zoals hij zelf door de Compagnie gered was uit Sierra Leone, zo behoorde hij nu tot de redders van anderen, en wel aan de Kaap de Goede Hoop. Het ging om de bemanning van ‘De Nieuw-Haerlem’, die op haar beurt lang op verlossing had moeten wachten. Van Riebeeck verbleef achttien dagen aan de Kaap en kreeg zo meteen de kans om het gebied een beetje te leren kennen. In januari 1648 was hij terug in Nederland.

Verdedigers van Van Riebeeck zeggen dat privéhandel voor beambten van de VOC weliswaar streng verboden was maar niettemin vaak voorkwam, en dat de Compagnie daaraan gedeeltelijk schuldig was doordat zij zelf voor de ogen van matig betaalde medewerkers en dankzij hun riskante werk kapitale winsten opstreek.

Ook langs een heel andere lijn kun je Van Riebeeck trouwens verdedigen, strikt juridisch, want de aanklacht is nooit bewezen. Wel staat vast dat de Heren Zeventien, het bestuur van de VOC in Amsterdam, de zaak hoger opnamen dan de beklagde zelf gedacht had. Koud in Amsterdam diende hij een verzoek tot rehabilitatie in en vroeg om een nieuwe aanstelling, maar die werd geweigerd. Van Riebeeck nam toen prompt ontslag (oktober 1648). In 1649 trouwde hij met de tien jaar jongere Maria de la Queillerie uit Leiden, dochter en kleindochter van predikanten van de Waalse Kerk van Rotterdam. In haar grafschrift heeft Van Riebeeck haar later gememoreerd als een vrouw wie 'Rotterdam het licht, Leyden goede zeden gaf' (1664).

Het verblijf van de mannen van 'De Nieuw-Haerlem' aan de Kaap gaf nieuw voedsel aan een oudere gedachte: dat de VOC hier een verversingspost zou moeten stichten om de tocht van Nederland naar Oost-Indië makkelijker te maken. Want die reis was gevaarlijk. Behalve aan schipbreuk of aan vijandelikheden vielen er jaarlijks ook honderden opvarenden van VOC-schepen ten prooi aan ziektes die de chirurgijns niet konden genezen. Van vitamine C of andere onmisbare voedselbestanddelen wist men het fijne nog niet, maar toch meenden de Heren Zeventien met recht dat zij de sterfte zouden kunnen verminderen door een nieuwe bevoorrading halverwege, in het bijzonder met vers vlees en verse groente.

Op verzoek van de Compagnie schreven twee opvarenden van 'De Nieuw-Haerlem', Leendert Jansz en Matthijs Proot, een verslag van hun bevindingen, aangeduid als 'remonstrantie.' Hun ervaringen waren gunstig. Dit bracht Van Riebeeck op een idee – als hij dat idee al niet eerder, toen hij even aan de Kaap was, gehad had. Hij verklaarde dat hij zelf klaarstond voor de voorgestelde expeditie. Bij zijn sollicitatie voegde hij een 'Nadere consideratie': zijn commentaar op het voorliggende plan van de VOC. Van Riebeeck maakte er geen geheim van dat hij de Kaap niet alleen zag als tussenstation voor de VOC-schepen maar evenzeer als een tussenstap in zijn eigen loopbaan, die ook hem uiteindelijk weer naar Batavia moest brengen. Nadat hij op 7 april 1652 de Kaapse bodem had betreden – waarom hij later 6 april als dankdag koos, weten we niet – stuurde hij al op de achttiende een nieuw verzoek om plaatsing in Indië.

Dit maakte weinig kans. Van Riebeeck stond aan het hoofd van een groep van negentig Europeanen, van wie acht vrouwen. Er was veel werk te doen, met spoed; de Commandeur kon dus moeilijk gemist worden. Van aanpakken wist hij zeker. Een acuut voedseltekort, dat voor de nieuwe Kapenaars bijna het einde had betekend terwijl ze nog maar net waren aangekomen, wist Van Riebeeck te bezweren. Veel nadruk legde hij op het werk van de tuiniers. De Compagniestuin leverde al snel fruit en groenten. Aan de Commandeur persoonlijk komt de eer toe de eerste wijnbouwer van Zuid-Afrika te zijn. Het boerenbedrijf oefende hij na enige tijd uit voor eigen rekening, met als arbeidskrachten slaven, die zijn persoonlijk bezit waren. Tegen het einde van 1653 was een eerste fort gereed, dat de VOC'ers moest

beschermen tegen de Khoikhoi (toen Hottentotten genoemd), die al aan de Kaap woonden, en eventueel ook tegen een invasie van buiten, bijvoorbeeld van de Britse concurrentie.

Van de Khoikhoi had de VOC meer hulp verwacht dan zij feitelijk wilden geven. Zouden er elders in Zuid-Afrika geen inwoners zijn die meer vee of meer arbeidskracht zouden kunnen leveren? Om dat uit te zoeken stuurde Van Riebeeck zijn mannen op handels- en ontdekkingsstochten het binnenland in, waarbij ook verhalen over rijke goudlanden een inspiratie vormden. Het leverde niet veel op. De rijkdommen van de Zuid-Afrikaanse bodem zou men pas eeuwen later ontdekken. Voor zwaar werk kreeg Van Riebeeck in 1658 enkele scheepsladingen Afrikaanse slaven toegespeeld, wat de sociale structuur van zijn samenleving nog een slag ingewikkelder maakte.

Toch bleef de nederzetting, onder Van Riebeecks leiding, overeind. Pas in 1660 kwamen de Heren Zeventien tot het door Van Riebeeck zo vurig gewenste besluit hem weer naar Indië over te plaatsen, maar het duurde tot 1662 voor hij met zijn vrouw en drie dochters de Kaap kon verlaten. De meeste slaven die hij bezat, verkocht hij. Zijn twee zonen studeerden in Leiden; de oudste, Abraham, zou het brengen tot Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië (1709-1713).

Maar eenmaal in Batavia werd Van Riebeeck opnieuw doorgestuurd, nu naar Malakka. Hij bleef het bewind ergeren met herhaalde vragen om bevordering. In 1664 overleed zijn vrouw; zij hadden intussen een vierde dochter. Hij mocht nu terugkeren naar Batavia en werd geen lid, maar wel secretaris van de Raad van Indië. In een tweede huwelijk (1666) werd hem in 1670 een derde zoon geboren. Na zijn overlijden in 1677 kreeg hij een grootse begrafenis. De plechtigheid overtrof alles wat bij iemand van zijn rang en functie verwacht kon worden. Zo ontving hij alsnog iets van de erkenning van zijn rol als stichter van de Kaapkolonie, die hem tot dan toe was onthouden.

De positie van held heeft Van Riebeeck pas lang na zijn dood bereikt, toen zijn nederzetting geleidelijk was uitgegroeid tot de Republiek Zuid-Afrika. In dit verband springt vooral de driehonderdjarige herdenking van zijn aankomst aan de Kaap eruit, met allerlei spektakel in Zuid-Afrika en in Nederland (1952). De toenmalige Zuid-Afrikaanse regering gebruikte Van Riebeeck als icoon van het Afrikaner nationalisme en zette zijn portret op postzegels en randbiljetten. Dat dit een verkeerd portret was, van heel iemand anders, vrolijkt het verhaal wat op. De Britten waren de Afrikaners trouwens voorgegaan in de Van Riebeeckverering. Zij hadden Kaapstad al in de jaren negentig van de negentiende eeuw verrijkt met een standbeeld van de grote man. Een halve eeuw later heeft Nederland er een beeld naast geplaatst dat zijn eerste vrouw voorstelt.

Net als Nederland kent Zuid-Afrika Van Riebeeckstraten. Heeft Amsterdam zijn Abraham van Riebeeckschool, Kaapstad is een *laerskool* en een *hoërskool*. Jan van

Riebeeck rijk. In de provincie Weskaap vind je maar liefst twee Van Riebeeckdorpen, Riebeeck-Kasteel en Riebeeck-Wes, plus een Riebeeck Vallei. In de Ooskaap ligt Riebeeck-Oos en in de Vrystaat Riebeeckstad. Nederland kan dan weer prat gaan op de Christelijke Scoutinggroep Jan van Riebeeck te Eefde (Zutphen). Een gevelsteen in een huis in Schiedam waar Van Riebeeck gewoond zou hebben, geldt als omstreden, maar dit kan zeker niet gezegd worden van de eerbiedwaardige Van Riebeeckvereniging, die al een eeuw lang vanuit Zuid-Afrika zorg draagt voor de publicatie van historische bronnen (onlangs herdoopt in Historiese Publikasies Suider-Afrika). Dat Van Riebeeck voortleeft, blijkt misschien nog het duidelijkst uit kritischer geluiden zoals ze naar voren komen in de satirische *Secret letters of Jan van Riebeeck* van Robert Kirby of in de poëzie van de Afrikaanse dichteres Ronelda S. Kamfer. Beiden menen zij de boze bedoelingen te onthullen die schuil zouden gaan achter wat zij zien als de schijnheiligheid in wat Jan van Riebeeck zelf heeft geschreven.

De eerste schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur

Van Riebeeck wordt beschouwd als een van de eerste schrijvers van de Nederlandse koloniale literatuur en als de eerste schrijver van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur. Hij dankt deze positie aan de schier eindeloze reeks verslagen die hij als Commandeur aan de Kaap bijhield voor de VOC: voor het bestuur in Batavia, maar vooral voor de Heren Zeventien in Amsterdam. Ze werden door ambtenaren gekopieerd en belandden in de archieven in Kaapstad en Den Haag. Van 14 december 1651 tot en met 6 mei 1662 pende hij 1296 bladzijden gedrukte tekst bij elkaar. Dat is althans het aantal in de standaarduitgave, die begon te verschijnen in – hoe kan het anders? – 1952.

Dit *Daghregister* is niet geschreven voor publicatie, integendeel, het was bedrijfsgeheim. Het gaat hier om ambtelijke stukken. De schrijver begaat dan ook de zonde van een al te grote uitvoerigheid en verzandt nogal eens in een dikdoenerige manier van uitdrukken. Zijn almaar terugkerende beschrijving van zon, wind en regen van de afgelopen dag is even boeiend als de voorspelling van het weer van gisteren. Maar voor wie daar overheen stapt, tekent Van Riebeeck een helder beeld van het begin van het Nederlandse kolonialisme in Zuid-Afrika. Bovendien komt de Commandeur soms ook nog puntig uit de hoek, met af en toe laconieke wendingen. Deze amateur-schrijver aan zijn kantoortafel breekt hier en daar door drie en een halve eeuw veroudering heen. En dan is zijn werk zelfs spannend.

Hoe komt dat? De spanning hangt voor een deel samen met de oude vraag: ‘En toen?’ Hoe gaat het aflopen? Maar de lezer zoekt ook naar de trekken van het zelfportret dat Van Riebeeck gemaakt heeft. Hij kan op zoek naar Huets tien gebreken en twaalf deugden. Het is duidelijk hoe Van Riebeeck wil overkomen.

Hij moet de dienaar zijn die de belangen van de 'Edele Compagnie' voorbeeldig behartigt, de beste bestuurder die de Heren Zeventien zich kunnen denken. Een steunpilaar van de VOC en vooral iemand die zich zo veel als maar mogelijk is, houdt aan de aanwijzingen die hem voor zijn vertrek door de Heren Zeventien zijn gegeven, en aan de instructies die hij later via de zeepost of van reizende inspecteurs, de 'Commissarissen', heeft ontvangen. 'Die man verdient promotie' is de reactie waarop hij hoopt.

Maar in dat beeld van kracht maakt hij zelf al schrijvend barstjes. Hij is zonder twijfel als verslaggever partijdig ten voordele van zichzelf, maar tegelijk bezit hij een zekere eerlijkheid, die ook de lezer van tegenwoordig opvalt. Die lezer zou het *Dagregister* incidenteel misschien al te literair gaan lezen. Maar bij die gedeeltes is voor de moderne lezer wel de kern komen te liggen van al deze oude ambtenarij; die stukken maken het grote boek de moeite waard.

Multicultureel

Van Riebeeck had te maken met sterk uiteenlopende bevolkingsgroepen, die bovendien intern sterk verdeeld waren. Aan de Kaap ontstond het eerste begin van een multiculturele samenleving. De VOC'ers vormden vanuit zichzelf geen hechte ploeg. Ook in de zeventiende eeuw scoorde Nederland al hoog in de top tien van plekken waar je het beste geboren kon worden. Ook in die eeuw meenden veel buitenlanders dat ze hun eigen land beter konden verruilen voor Nederland. Ook toen meldden ze zich hier als gastarbeider.

Waarom zou men, al of niet door geboorte in Nederland beland, deze misschien wel minst slechte verblijfplaats op aarde vrijwillig verlaten voor de onzekerheid van een verre zeereis met de Compagnie? Vast en zeker waren er onder de opvarenden idealistische Jannen Compagnie, bezielde van avontuurlijke geestdrift om de wereld beter te leren kennen en zichzelf te vormen. Maar 'vrijwillig' was dat niet altijd. 'Gastarbeiders' waren in Nederland niet onwelkom, maar ze moesten dan wel arbeiden. De werkloze gastarbeider kreeg al snel de tip om te gaan varen voor de VOC. Daar kon men altijd wel een mannetje gebruiken (vrouwen kwamen vrijwel alleen op de scheepsrol indien vermomd als man). De VOC'ers waren dus lang niet allemaal Nederlanders. Er waren veel Duitsers onder, meestal van vlak over de tegenwoordige grens. Er waren Vlamingen, Zweden, Denen en zogenaamde Oosterlingen: mensen uit het noordelijke deel van Midden-Europa.

Natuurlijk waren er ook Nederlanders aan boord, maar daar zat nogal eens een vlekje aan. Voor wie maar beter het land een tijdje kon verlaten, boden de VOC en de West-Indische Compagnie (WIC) daartoe immers een goede gelegenheid. Met de bloem der natie was Van Riebeeck beslist niet op pad gestuurd. Een neiging tot opstand wist hij, dankzij enkele van zijn 'twaalf deugden', ternauwernood te bezweren.

Vanaf het begin had Van Riebeeck behoefte aan harde werkers. Hij kreeg slaven ter beschikking, aanvankelijk min of meer bij toeval. Ook die bevolkingsgroep was allerminst homogeen. Ze kwamen uit Angola, uit Guinee en uit Bengalen.

De groepstegenstellingen die de koloniale literatuur kenmerken, vindt men in het *Daghregister* te over: tussen de verschillende groepen slaven, tussen de slaven en de Khoikhoi, tussen de verschillende Khoikhoistammen, tussen de Europeanen en alle andere groepen. Ook de Europeanen waren het onderling vaak oneens, vooral sinds de VOC de vestiging van personen had toegelaten die niet voor de Compagnie werkten. Om onafhankelijker te worden van de Khoikhoi en om de eigen voedselproductie te verbeteren voerde men in 1657 een liberalisering door, waarbij het bepaalde Europese Kaapbewoners werd toegestaan zaken te doen voor eigen rekening. Dit waren de zogenaamde Vrijburgers. Maar helemaal vrij liet de Commandeur ze niet. Zo wilde de VOC hun geen vrije concurrentie toestaan in de handel met de Khoikhoi. Over deze en andere tegenstellingen liepen de gemoederen af en toe hoog op.

Khoikhoi

Van Riebeeck begreep al snel dat hij van de Khoikhoi als arbeidskrachten niet veel behoefde te verwachten. Deze rondtrekkende herdersvolken, die af en toe aan de Kaap opdoken, hadden andere aspiraties dan een vaste baan bij de VOC. De grotere stammen vormden een bedreiging voor de kleinere, die bij onenigheden gemakkelijk hun bezit en vrouwen kwijt konden raken. Van Riebeecks tolk Autshumao ('Herrie'), die Engels en Nederlands sprak, was de leider van een kleine stam die door dat lot was getroffen. Van Riebeeck begaf zich in zijn contacten met de Khoikhoi op drijfzand, want met hun geschiedenis en cultuur was hij niet vertrouwd.

Wel stond één ding vast, en dat was dat hij om zijn naastbijliggende plicht te vervullen 'zijn' Khoikhoi keihard nodig had. Hij moest immers voor elk VOC-schip dat langskwam, klaar staan met vers vlees, en niemand anders dan de Khoikhoi kon hem daaraan helpen. Van Riebeeck had koper en kralen meegebracht, en ook tabak en (brande)'wyn'. De grote Khoigroepen bezaten indrukwekkende kuddes en wilden nog wel eens schapen ruilen, maar deden van hun runderen niet graag afstand. Begrijpelijk, want hun hele economie draaide om die dieren. Van Riebeeck speelde soms met de gedachte naar het geweer te grijpen, de duizenden koeien botweg af te pakken en de Khoikhoi tot slaaf te maken, maar volgens de instructie van de Heren Zeventien moest hij juist zorgen voor een goede verhouding met de 'inwoonders'. Hij zat klem. Het kwam tot onvriendelijkheden, waarbij een Nederlandse jongen de dood vond. Met bepaalde stammen kwam het zelfs tot 'oorlog'. Ook een aantal Khoikhoi kwam om het leven.

Maar veelal wist Van Riebeeck de rust in het kleine rijk waarover hij maar zeer ten dele de baas was, te bewaren. Daartoe smeerde hij vele kilo's stroop, wanneer en waar hij daar kans toe zag. Hij bedacht dat hij een bepaalde bejaarde Khoihoofdman zou erkennen als zijn eigen vader en die bleek daarvan de grap goed in te zien. Autshumao werd nagenoeg een vaste gast aan zijn tafel. Grotere stamhoofden onthaalde hij onder meer op het 'claversingel'spel van zijn dochter, terwijl hun manschappen getrakteerd werden op drank en rookwaren. Zelf vertelt hij dat enkele Khoikhoi hem op een gegeven moment wilden omhelzen en dat hij het onbeleefd vond hun hartelijkheid af te weren, hoewel hij maar al te goed wist dat zijn nieuwe vrienden zich plachten in te smeren met vetten die voor de Europese neus weinig aantrekkelijk waren. 'Al weder een cleet' bedorven door de 'smericheyt', zegt Van Riebeeck – waarbij zij aangetekend dat het zeventiende-eeuwse 'smerig' niet hetzelfde betekent als het onze.

Ten aanzien van de Khoikhoi ontbrak het hem niet aan belangstelling. Hoewel ook Van Riebeeck aan de westerse cultuur veel groter waarde zal hebben gehecht dan aan die van de 'Hottentoes', steekt wat hij schrijft, gunstig af bij het kleinerende botte gemopper van de meeste Europeanen. Hij heeft ontzag voor wat de Khoikhoi weten over de behandeling van slangenbeten. Eén van Van Riebeecks bekende waarnemingen is: hoe een Khoimoeder haar baby schapenmelk laat drinken, namelijk door het kind op te pakken en onder de ooi te houden, in de buurt van de tepels. Ook beschrijft hij de aanpak van de Khoikhoi om een leeuw eronder te krijgen, uiteraard zonder vuurwapen. Met een stel schapen, die worden opgeofferd, zetten ze de leeuw klem en maken hem dan af met speren.

Hier ligt een zweem van een zekere dreiging, een element dat in veel koloniale literatuur aanwezig is. Ook als hij schrijft over "t branden van de menighte vuyren alomme", proeft de lezer het gevaar. Er vallen woorden als 'grootte moorderije onder ons' en zelfs 'massacre'. Van Riebeeck zal beseft hebben dat de Khoikhoi zonder geweren niet alleen een leeuw konden kleinkrijgen door gebruik te maken van massa, in dit geval een massa schapen, maar dat ook de kleine groep VOC'ers het ondanks betere bewapening nooit zou kunnen redden tegen de reusachtige overmacht van de Khoikhoi als die samen zouden optrekken. De vuurwapens waren trouwens onbruikbaar in geval van regen. De gedragslijn volgens de regel van de Heren Zeventien die diplomatie op de voorgrond plaatste en geweld alleen in nood toestond, leek de enig mogelijke. De VOC kon zich alleen handhaven als de Khoikhoi verdeeld zouden blijven. In feite hoefde de VOC aan die verdeeldheid weinig te doen, want Van Riebeeck krijgt drie delen lang uitnodigingen van Khoileiders die een verbond met de VOC willen, om gezamenlijk concurrerende stammen te lijf te gaan. Die invitaties slaat hij af, soms met erg mooie woorden over zijn eigen idealisme. Voor kritiek op de zelfverheffing van de kolonialist die vrede zou brengen, bestaat hier wel een snufje bewijsgrond.

Autshumao

In de diplomatie van Jan van Riebeeck spelen verschillende Khoikhoi een grote rol. Het bekendst is de tolk Krotoa ('Eva'), Van Riebeecks kindermisje, maar ook de schoonzus van een belangrijke hoofdman. Haar dramatische levensloop vormt een inspiratiebron voor historici en romanciers. Maar in het boek van Van Riebeeck is haar oom minstens zo belangrijk: Autshumao, een kleurrijke figuur met een goed oog voor zijn eigen zaak.

Autshumao lijkt uitstekend begrepen te hebben dat Jan van Riebeeck slecht zonder hem kon. Hij stipt die afhankelijkheid herhaaldelijk aan, overdrijft ook wel eens, maar niet zo vaak als Van Riebeeck het voorstelt. Soms verleent Autshumao aan Van Riebeeck zijn medewerking – en dit beklemtoont hij graag. Soms werkt hij tegen, wat hij steevast ontkent. Voorop staat altijd zijn eigenbelang. In de loop van Van Riebeecks verblijf brengt Autshumao het van leider van een armetierig groepje Khoikhoi, vrijwel zonder bezittingen, tot rijk man. Een van zijn inkomstenbronnen is de tussenhandel in vee. Op onnavolgbare wijze lukt het hem lange tijd om de eigenaars van de dieren weg te houden van Van Riebeecks nederzetting en om zichzelf voor te doen als de onmisbare makelaar. Bij een andere gelegenheid weet hij van de VOC'ers de opdracht los te krijgen om in het binnenland voor de Compagnie vee te gaan kopen. Na terugkeer beweert hij dat zijn ruilmiddelen, koper en tabak, hem ontstolen zijn, maar later blijkt hij in het binnenland te beschikken over een flinke kudde.

Autshumao at mee met de Nederlanders in het fort. Hij vergezelde Van Riebeeck op een boottochtje en voerde met hem tafelgesprekken. Hij adviseerde de VOC om bepaalde stammen waarmee hij overhoop lag, in de pan te hakken. Van Riebeeck kreeg hem nooit werkelijk in zijn greep. Vanwege zijn oplichterij en veediefstal beschouwde de Commandeur hem tijdelijk als 'auteur van alle quaet' en plaatste hij hem als gevangene op Robbeneiland. Daar wist Autshumao zich te onttrekken aan het normale gevangenenwerk. Maar de status van luxegevangene beviel hem uiteraard ook niet, en tot grote woede van Van Riebeeck, die dit eerst niet wilde geloven, wist hij op een wrak bootje te ontsnappen. In de geschiedenis van Robbeneiland hebben heel weinig gevangenen Autshumao dit nagedaan.

Autshumao is ook belangrijk omdat een blik op wat Van Riebeeck over het contact met hem schrijft, een scherper beeld geeft van zijn verslaglegging. Zo voert Van Riebeeck Autshumao sprekend op. In gesprekken met hem komt de neteligste kwestie van het kolonialisme aan de orde: waaraan ontleent de kolonisator het recht om te koloniseren? In april 1660 bracht Autshumao niet voor het eerst naar voren dat de VOC land in bezit had genomen dat eeuwenlang het land van de Khoikhoi was geweest. En hij stelde de vraag of, stel dat Khoikhoi naar Holland zouden reizen, aan hen aldaar hetzelfde zou worden toegestaan. Het is niet moeilijk om in hem een vaste bouwsteen van de koloniale literatuur te herkennen: de oorspronkelijke bewoner die wordt vernederd.

Tegenover Autshumao's standpunt op basis van het 'oude recht van natuurlijk eigendom' beroept Van Riebeeck zich dan op een vorm van oorlogsrecht. Volgens dit recht zouden de Khoikhoi hun grond in een oorlog verloren hebben en er daarom geen baas meer over zijn. Van Riebeeck verwijst hier naar de zogenaamde oorlog tegen de stam van Autshumao waartoe hij op 19 mei 1659 in overleg met zijn 'Raad' besloten had. Maar Autshumao had al veel eerder geprotesteerd tegen de gang van zaken. Op 13 mei 1656 zei hij dat het land aan hem en aan zijn stam toekwam, niet aan de VOC. Van Riebeeck kon zich toen nog niet beroepen op het oorlogsrecht, want er was geen oorlog geweest. Maar uit zijn achterzak diepte hij toen een ander argument op: dat de VOC de nederzetting zelf gesticht had, geïnvesteerd had in fortificaties en andere middelen die er juist op gericht waren dit bezit te behouden. Daarom zou de VOC meer rechten hebben dan Autshumao en zijn 'Strandlopers'...

Doorzichtige praatjes! Autshumao had hier gelijk. Maar voor de kwaliteit van het verslag pleit dat Van Riebeeck deze betogen, die beschouwers zonder gekleurde bril meteen zullen plaatsen onder het adagium 'praat recht wat krom is', in zijn *Daghregister* een plaats heeft gegeven. Als hij 'Amsterdam' had laten weten dat die Hottentot zijns inziens helemaal gelijk had, zou hij daarmee zijn eigen loopbaan beëindigd hebben. Hij was geen Multatuli. Maar de Heren Zeventien zaten niet op de meningen van ene Autshumao te wachten en Van Riebeeck had deze discussies, waarin hij zacht gezegd niet de overhand had, evengoed kunnen verzwijgen. Het is onzeker in hoeverre hij het beseft heeft, maar zijn verslag toont de scheurtjes in zijn officiële VOC-opvatting.

Deugden en gebreken

Huet heeft Van Riebeecks gebreken en deugden aangestipt, maar niet met zoveel woorden ingevuld. Dat hoeft ook niet, want het *Daghregister* verschaft het nodige materiaal voor wie Huets voorzet in wil koppen. Onder de gebreken hoort een gebrek aan zelfkennis en een gebrekkig tactisch inzicht in zijn contact met hoger geplaatsten. Hij leed aan zelfoverschatting en had een neiging tot borsttrommelarij. Van naïveteit was hij niet vrij: hij was gevoelig voor voorspiegelingen uit de categorie 'te mooi om waar te zijn'. Hij was een optimist, wat als deugd kan gelden, maar meegesleept door dat optimisme doet hij met al zijn plannen ook wel eens denken aan de figuur van de bellenblazer.

De grote godsdienstigheid die Van Riebeeck tentoonspreidt, hoefde Huet niet als deugd of gebrek te kwalificeren. Wij ook niet. Hetzelfde geldt voor zijn hondentrouw aan de VOC, op basis waarvan hij desnoods bereid was tot zware misdaden, zo lijkt het.

Was Van Riebeeck geduldig? Deze deugd wordt hem toegeschreven vanwege zijn voorzichtige omgangswijze met de Khoikhoi, en dat is ook begrijpelijk, maar

aangaande de voortgang van zijn eigen carrière bracht hij juist weinig geduld op, waarschijnlijk in zijn eigen nadeel. Behalve ambitieus was Van Riebeeck ondernemend, ijverig en besluitvaardig. Ondanks zijn gebreken legt hij ook wel scherpzinnigheid aan de dag en kan hij beschikken over een zekere handigheid. Hij kon leidinggeven en beschikte over een ronduit indrukwekkende werkkraft. Diplomatiek was hij niet alleen tegenover de Khoikhoi, maar ook tegenover buitenlandse bezoekers. Tot zijn deugden rekenen wij graag de plantenliefde, die naar voren komt in zijn bijdragen aan de experimentele Kaapse land- en tuinbouw. Hier, maar ook elders, toont hij oog voor de langere termijn en verantwoordelijkheidsgevoel.

Kunnen we zijn schrijverschap als deugd opvoeren? Hoewel hij onmiskenbaar leed aan schrijfzucht, een eigenschap die voor de literatuur verderfelijk kan zijn, sluiten we ons uiteindelijk toch met overtuiging aan bij de geschiedschrijvers van de literatuur die aan het *Daghregister* – hoewel geen literatuur in de gewone zin en allerm minst als literatuur bedoeld, maar wel een bij vlagen meeslepend verslag en een intrigerend zelfportret – de mooie plaats geven die het traditioneel inneemt.

Met Van Riebeecks *Daghregister* begint de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur.